

Foto Tallinna linnaarhiivi fotokogu.

TOODANG TÕUSUTEEL

MARTIN CHRISTIAN LUTHER

1883 Tallinn – 1963 München

Baltisakslaste uued ülesanded

Pärast Poola okupeerimist pidas Adolf Hitler 6. oktoobril 1939 riigipäevas kõne, kus ta mainis esimest korda Ida- ja Kesk-Euroopa saksa rahvusgruppide jäädavalt Saksamaale ümberpaigutamist. Fühörer põhjendas oma kava eesmärgiga vältida tulevikus tekkida võivaid rahvastevahelisi konflikte. Kuigi baltisakslastest otseselt juttu ei olnud, puhkes pärast ümberasumise plaani avalikustamist 8. oktoobril selles rahvusgrupis tõsine paanika. Baltisaksa aadlidaamiga abielus olnud rootslase Carl Mothanderi väitel saanud ta oma mõisas telefonikõne, milles teatati, et „esimesed transpordilaevad on juba reidil ankrus. Kolme ööpäeva jooksul peavad laevad läinud olema“. Samasuguseid korraldusi said paljud teised baltisakslased. Eestlanna Elsbet Parek kirjutas sakslaste lahkumisest järgnevalt: „Ja hirmu kommunismi ees sisendati neile evakueerimise organiseerijate poolt sihilikult ja järjekindlalt. Neile tehti selgeks, et Balti väikeriigid langevad paratamatult Nõukogude Liidu võimu alla – ja et kommunistlik kord mitte ainult ei võta neilt kõik varandused, vaid ühtlasi hävitab ka kodanluse klassi kuuluvad – teostab klassivõitlust kõige julmemal kujul.“

Saksa valitsus oli tõepoolest saatnud laevad rahvuskaaslaste äratoomiseks Eesti ja Läti poole juba enne Umsiedlung'i ametlikku väljakuulutamist. Pärast seda võeti siiski hoog maha ja sõlmiti kokkulepped Eesti ja Läti valitsusega, millega määrati kodakondsusest vabastamise ja mahajääva vara staatuse küsimused. Läbirääkimised algasid Tallinnas juba 9. oktoobril ning 15. oktoobril allkirjastati protokoll Eestis oleva saksa rahvusrühma üleviimisest Saksamaale. Ametlikes teadaannetes rõhutati, et sakslaste ümberasustamisel ei ole mingit seost Eesti ja Nõukogude Liidu vahel paar nädalat varem sõlmitud lepinguga. „Suur-Saksamaa juht kutsus saksa rahva balti hõimu, saksa rahvusrühmad Eestis ja Lätis uutele ülesannetele,“ valgustas lugejaid Revalsche Zeitung.

18. oktoobril lahkus Tallinna sadamast reisilaev Der Deutsche esimeste ümberasujatega pardal, viimane 18 laevast asus teele kuu aega hiljem. Pagasina tohtis kaasa võtta ainult riideid, majapidamistarbeid, ehteid ja muud isiklikku vara. Saksa kirikute, koolide ja kodanikuühenduste omand tuli maha jätta. 1939. aasta viimastel päevadel lõpetas tegevuse saksa kultuuriomavalitsus, saksa lehed lõpetasid ilmumise, sakslaste vilgas seltsielu kustus ja nende koolid sulgesid ukse. Ametlik propaganda esitas asja 700 aastat eestlasi rõhunud võõrvõimu lahkumisena.

Ka meedia püüdis näha asja positiivset poolt. Nii kirjutas Tänapäev 1940.

aastal: „Seitsesada aastat oleme püüdnud neist lahti saada, nüüd ometi leidis mees, kes selle ülesandega toime tuli. See rõõmustas kõiki eestlasena mõtlemaid inimesi ja isegi neil oli heameel, kes muidu juhtimisest suurt lugu ei pea.“ Katsed kujutada baltisakslaste lahkumist sajanditepikkuse orjapõlve lõppakordina ei olnud aga kujunenud oludes kuigi veenvad. Ei ole mingit kahtlust, et see aktsioon kahandas märkimisväärselt ühiskonna majanduslikku ja vaimset potentsiaali ning võimendas kuuldusi Balti riikide Nõukogude Liidule mahamüümise kohta.

1939. aasta lõpuks oli suurem osa umbes 14 000 ümberasujast Eestist lahkunud ja paigutatud samal sügisel annekteeritud Poola aladele või Lääne-Preisimaale. Viimased laevad väljusid Tallinna sadamast 1940. aasta kevadel, nendel lahusid peamiselt sakslased, kes vastutasid ümberasujate varanduslike küsimuste eest või olid tegelenud ettevõtete likvideerimisega.

1. märtsil lahkus Tallinnast pärast töökohustuste jagamist ajutiselt nimetatud direktorite vahel ka viimased veerandsada aastat Lutheri vineeri- ja mööblivabrikut juhtinud Martin Christian Luther. Mõni kuu hiljem allutati 18. sajandi lõpul kaubafirma alustanud ettevõtte Nõukogude Liidu sõjatööstuse vajadustele. Kuulsate toolipõhjade asemel hakkas vabrik muu hulgas tootma nüüd Vene lennuväe vineerkonstruktsiooniga hävituslennuki prototüüpe.

Euroopa vineeritööstuse sünn

1742. aastal rajas Breslaust Eestisse ümber asunud baltisaksa päritolu Georg Christian Luther (1717–1800) oma kaubahoovi, mille ärisidemed ulatusid peatselt Lääne-Euroopa tähtsamatesse linnadesse. Esialgu tegeles firma soola ja lina müügiga, hiljem lisandus sellele puidu eksport ja import. Georg Christiani pojapoja Alexander Martin Lutheri (1810–1876) juhtimisel hakkas firma liikuma kaubandusest toomise suunas.

1870. aastal avatud Tallinna ja Peterburi vaheline raudtee kutsus esile ehitusbuumi ning järgnevatel aastatel asus Lutheri firma tootma katuse-sindleid. Aasta pärast Alexander Martini surma saadi ehitusluba auru jõul töötava saeveski ehitamiseks, seda daatumit võib pidada ka Lutheri vabriku sünniaastaks. 1882. aastal naasis Tallinna Ameerikas puidutöötlemise tehnoloogiat õppinud Christian Luther, kes laiendas saeveskit ja rajas mehhaniseeritud tiseritöökoja, mille esimesteks tooteartikliteks said toolid. Nendega oli

firmal aga raske oma konkurentidega võistelda, sest auru jõul töötaval vabrikul olid tavalistest tiseritöökodadest oluliselt suuremad püsikulud. Seetõttu hakkas Christian Luther pingsalt otsima uusi seeriatootmiseks sobivaid suure nõudlusega tooteid.

Lahendus tuli Ameerikast, kus läbimurre puidutöötlemise tehnoloogias oli loonud eeldused vineerist toolipõhjade masstootmiseks. Et säärase tootmine nõudis aurujõu ja spetsiaalsete masinate kasutamist, polnud tehasel kohapealseid konkurente. Lisaks sellele oli vineerist toolipõhi ka uudistood, mida Venemaal veel keegi ei valmistanud. Pärimuse järgi olevat Christian Luther märganud kolmekihilisest vineerist toolipõhja juhuslikult ühel Tallinna poeknal: „Ta ostis toolipõhja rublade eest ja näitas seda oma vennale Carlos [Carl] Lutherile, kes oli just lõpetanud õpingud masinaehituse alal. Carl Luther, energiline ja tehniliste oskustega mees, ostis aega viitmata tavalise metallitrepipingi, kinnitas selle külge lõiketera, lõikas mõned ribad kasespooni ja liimis need kokku tavalise liimiga ning Euroopa vineeritööstus oligi sündinud.“ Lutheri vabriku ajaloost põhjaliku uurimuse kirjutanud disainiteadlase Jüri Keremiku sõnul oli palju tõenäolisem siiski see, et Luther oli tutvunud spooni lõikamise ja vineeri tootmisega oma täiendusõpingute ajal Ameerikas.

Olgu sellega kuidas on, igal juhul tegi ta Ameerikas levinud okaspuidu asemel panuse kasevineerile. „Kaasikuid leidis Eestis rohkesti, ka kvaliteet tuli parem,“ räägib Mati Talvik ETV saates „Mööbliga Euroopasse“, „palju peamurdmist oli aga veekindla liimi leiutamise.“ Just sobiva liimi puudumine oli takistanud vineeri laiemat levimist ja sellest leiutisest saigi Lutheri vabriku tähtsaim panus vineeritööstuse ajalukku.

Veekindla puiduliimi leiutaja oli Lutheri vendade noor nõbu Oscar Paulsen. 1896. aastast pärit patendi spetsifikatsioon sisaldas juba ka kirjeldust, kuidas liimiga kaetud vineerilehti võib pärast nende töötlemist kuivatada ja alles seejärel kuumade raudplaatide vahel kokku pressida. See oli revolutsiooniline uuendus, sest nii sai võimalikuks sõltumatult ette valmistada, ladustada ja transportida eelnevalt liimiga töödeldud komponente just nii nagu tootmis-tsükli vajadused seda parajasti ette nägid. Seega võimaldas Paulseni leiutis mitte üksnes parandada vineerist toodete kvaliteeti, vaid tõhustada tootmise organiseerimist.

Kõigepealt rakendati puidu tugevuse suurendamiseks kolme spoonilehe kokkuliimimist toolipõhjade tootmises, kuid sellele järgnenud tehnoloogilised uuendused võimaldasid vabrikul hakata valmistama ka vineerplaate. 1942.

aastal ilmunud ühes esimeses põhjalikumas ülevaates vineeri ajaloost seostasid selle autorid Euroopas vineerplaatidega tehtud edusamme eelkõige Lutheri ettevõttega. Ülevaate autorid osutasid ka tõsiasjale, et sobiva veekindla liimi leiutamine oli vineerplaatide suurtootmise alustamise eeltingimus. Pärast sajandivahetust said vineerplaadid toolipõhjade kõrval Lutheri firma peamiseks tooteartikliteks. Asjaolu, et uus tehnoloogia võimaldas erinevalt täispuitpaneelidest valmistada õhukesi, kuid suure mõõduga puitplaate, tegi vineeritoodet ligitõmbavaks mitme uue tööstusharu jaoks, millest kõige olulisemad olid transpordivahendite tootjad.

1895. aastal saabus Tallinna Šoti ärimees Ernest Harry Archer, kes oli aastaid importinud Inglismaale Tseiloni teed. Et Lutheril oli õnnestunud selleks ajaks oma uus liim patenteerida, pakkus Archer neile välja koostöö teekastide valmistamise alal, nimelt oli niiske kliimaga troopilistes maades Lutheri vabriku veekindel vineer suurepäraseks materjaliks osutunud. Kaks aastat hiljem rajati Londonis ettevõtte Venesta, millele kuulus ainuõigus turustada Lutheri vabriku tooteid Briti impeeriumis. Selle ettevõtte asutamisega saab Lutheri vabrikust tõeliselt rahvusvaheline ettevõtte ja Euroopa vineeritööstuse vaieldamatu liider.

Sajandivahetuseks oli vineeri tootmise kasvutempo ületanud kõik ootused ja 1899. aastal alustati vabriku ulatuslikku laiendamist. Ehitustööde käigus hakati mõtlema ka tootmise elektrifitseerimisele. Selleks alustasid Lutherid samal aastal elektritehase Volta ehitamist, mille esimeseks tellimuseks sai A. M. Lutheri vabriku üleviimine elektrile. „Eeltoodut kokku võttes võib 19. sajandi lõpuaastaid nimetada Lutherite jaoks kasvu ja optimismi ajajärguks. „Vana tootmiskultuuri“ hülgamisega saavutatud iseseisvus oli asetanud nad otse algava sajandi „uut maailma“ vormivate muutuste keskmesse, juhtpositsioonile,“ kirjutab Jüri Keremik.

Põlvkondade vahetus

20. sajandi algusaastatel rajanes Euroopa vineeritööstuse ja -turu kasv peamiselt teekastide tootmisel. Teekaubandus oli tol ajal suurt kasumit tootev äri ning AS A. M. Luther ehk Luterma, nagu see vahepeal tuntuks oli saanud, oli neil aastail pea ainus Venemaa teeturgu kastidega varustav ettevõtte. 1900. aastal kirjutas Tseiloni teekasvandustesse investeerinud J. Congton Roberts: „/.../ sellel maal [Venemaal] vineeri tootmiseks sobivasse asukohta rajatud

Vineerilõikamise masinaga töötamine Lutheri vabrikus. Foto Rahvusarhiivi fotokogu.

tehnika viimase sõna kohaselt seadistatud ja ameeriklaste progressiivsete põhimõtete järgi juhitud vabrik on võimeline monopoliseerima Euroopaga kasvavat äri nii pressitud puidu kui ka töötlemata vineerplaatide alal.“ Roberts väitis, et ainus takistus vineeri laiemaks levikuks on olnud kuumust ja niiskust mittekannatavate liimide kasutamine, millele Lutherid lõpuks lahenduse olid leidnud.

Peale väga kasumliku teekastiäri organiseerimise tutvustas Venesta aktiivselt ka Luterma vineerplaate ja otsis nendele uusi turge. Kuigi toolipõhjad olid mööblitööstuses kiiresti rakendust leidnud, kasutati vineerplaati veel siiski üsna piiratud ulatuses. Masinatööstusettevõtted leidsid aga vineerile pidevalt uusi rakendusi, kusjuures mitu uut kasutusala olid seotud sõjatööstusega.

1902. aastal valmistas Luterma esimese katsepartii vineerkaste Briti sõjandusministeeriumile. Järgmisel aastal otsustas ministeerium kasutada Venesta plaate ka sõjaväe sanitaarautode ehitamisel. 1907. aastal ostis Venesta Londonis tootmisruumid, kus alustati spooni lõikamist kohapeal. Kolm aastat hiljem võimaldas kasvanud nõudlus mahtusid järjest suurendada ja tootmine viidi üle veel suuremale pinnale. Esimese maailmasõja päevil osutus uus vabrik, kus toodeti kohalikust saarest suurtes kogustes lennukivineeri, Inglismaa jaoks strateegilise tähtsusega tootmisüksuseks.

Tootmist moderniseeriti ka Tallinnas. Pärast vabriku elektrifitseerimist 1900. aasta alguses rajati toolipõhjade valmistamiseks kahekorruseline paekivist tootmishoone. 1903. aastal jõudsid Lutherid ja Archer järeldusele, et Venesta plaatide nõudlus oli jõudmas ka laiendatud vabriku võimsuse piirideni, mistõttu tuli uurida tootmiskulusid ja tegevustingimusi Ameerikas ning Kanadas. Jutuks tuli ka võimalus kolida vabrik Tallinnast Riiga, kus tootmiskulud olid tunduvalt väiksemad.

Kuigi revolutsioonaaastate segadus avaldas vabriku tegevusele pärssivat mõju, liikus Luterma ka 20. sajandi esimesel kümnendil kindlalt tõusuteel. Turg nõudis väga kvaliteetseid vineerplaate ja see kajastus ka Luterma toodangus. 1904. aastal ületas vineerplaatide tootmine esimest korda toolipõhjade üldmahu. Kolmandal ja neljandal kohal olid vastavalt mööbli- ja kartongi- tooted. 1905. aastal andis Luterma tööd umbes 1400 inimesele, kellest 400 töötas Venesta plaatide osakonnas.

20. sajandi esimese kümnendi lõpuks jõuti järeldusele, et tee Lääne-Euroopa turgudele käib Londoni kaudu. Seetõttu nimetati Saksamaal ärihariduse omandanud ja selleks ajaks juba viis aastat Venesta kontoris töötanud

Martin Luther 1908. aastal Venesta tegevdirektoriks. Kui 1910. aastal abiellus Christian Lutheri vanem tütar Dorothea Venesta asutajaliikme H. K. Rutherfordi poja Henryga, tugevdati Venesta ja Luterma äriühtsust ka perekondlike sidemetega. Seoses sellega uuendati kahe firma lepingut.

Sisuliselt tähendas omanike aktsiate vahetus seda, et AS A. M. Luther inkorporeeriti Venesta koosseisu ja selle juhatus pidi edaspidi tähtsamad otsused Venesta juhatusega kooskõlastama. Et kaheksast Venesta direktori kohast hõivasid uue lepingu järgi neli Luterma esindajad, suurenes omakorda Luterma osatähtsus Venesta juhtimisel. Pärast nimetatud ümberkorraldusi lahkus H. K. Rutherford juunior Venesta esindaja ametikohalt Tallinnas, et hakata Venesta tegevdirektoriks ja seni sel ametikohal töötanud Martin Luther naasis Eestisse, et asuda Tallinna vabriku ja teiste Lutheri firmade etteotsa.

1914. aasta jaanuaris suri firmat 1882. aastast juhtinud Christian Luther ja oma edukuse tipul oleva ettevõtte juhtimise võttis üle Lutherite ning Rutherfordide järgmine põlvkond. Martin Lutherist sai Luterma juhatuse esimees ja Henry K. Rutherford juuniorist Venesta juhatuse esimees. Viis kuud hiljem puhkes sõda, mis katkestas Venesta ja Luterma rahvusvahelise koostöö ning seiskas ettevõtte arengu mitmeks aastaks. Esimesel sõja-aastal oli Luterma vabrikusse alles jäänud vaid 700 töölisi ja vabriku täieliku seiskumise hoidis ära vaid mööblitootmiseks vajaliku vineeri ning väheste hulga vineerplaatide tellimuste täitmine.

Kui poliitiline olukord 1919. aasta maikuus lõpuks stabiliseerus, pani Martin Luther vabriku uuesti käima ja lõi aktiivselt kaasa uue vabariigi majanduselu taastamisel. Martin Luther oli aastatel 1914–1918 osalenud kohalikus sõjatööstuskomitees, mille eesmärgiks oli tagada sõjaväe varustamine omahinnaga toodanguga. 2. märtsil 1917. aastal tulid tema kutsel Tallinnas kokku 18 suure tehase esindajad, kes otsustasid asutada Reveli tööstusliku piirkonna Töösturite ja Vabrikantide Ühisuse. Sellest tänase Tööandjate Keskliidu kaugest eellasest sai hiljem Eesti Vabrikantide Ühisus – katusorganisatsioon, mille eesmärk oli ühendada suurtööstuse esindajad ning esindada ja kaitsta Eesti tööstust.

Mis puutub Lutheri enda käekäiku, siis esialgu sai mööbli- ja kartongi- vabrikus tööd siiski vaid natuke üle kolmesaja inimese. Oktoobris sõitis Martin Luther Londonisse, et arutada Venesta juhtkonnaga Luterma tulevikku iseseisvas Eestis. Olukord oli äärmiselt keeruline. Luterma oli kaotanud 1909. aastal Staraja Russasse rajatud haruvabriku ja ligipääsu Vene turule ning

toorainevarudele. Ent Luterma oli juba alustanud uute oludega kohanemist. „Otsides oma rolli ja identiteeti ühiskonda raputavate muutuste ja tööstusliku arengu vältimatuses, oli Luterma sajandialguse disainiprogrammi abil püüdnud saavutada laiemat sotsiaalset kõlapinda mööbli masstootmisest tulenevate vahenditega. 1919. aasta alguses, sõja kõige teravamal kriisi päeval, kui vabrik oli suletud, oli Luterma välja kuulutanud oma esimese konkursi „odavate, sealjuures maitseliste vähemate korterite elutoa sisseseadete kavandite saamiseks“,“ kirjutab Jüri Keremik.

Tiiptasemel tagasi

Viimasel rahuaastal oli Luterma toodang jõudnud oma haripunkti, kuid seitse aastat hiljem tuli alustada tundmatuseni muutunud oludes. Majandus hakkas šokist toibuma alles 1920. aastate keskpaiku. Luterma laialdased rahvusvahelised kontaktid võimaldasid tal ellu jääda, ent enne ilmasõda ehitatud suurele tootmismasinale tegevuse leidmine osutus väga keeruliseks. Nii ei suudetudki sõjaeelset tootmise tiiptasemet kaudu saavutada. Toolipõhjade müügiga jõuti 1913. aasta tasemeni alles 1928. aastal, ent siis tõi rahvusvaheline majanduskriis kohe kaasa uue languse.

1920. aastal otsustasid Venesta ja Luterma aktsionärid rajada uue firma Eesti Mehhaanilise Puidutööstuse Aktsia Selts A. M. Luther. Ümberkorralduse üks eesmärk oli koostada juriidiline skeem, mille abil firma saaks esitada oma pretensioonid Venemaale ülalmainitud Staraja Russa vabriku natsionaliseerimise eest. Nimelt arvati, et vara tagastamist oleks otstarbekam taotleda Londonist Venesta nime alt. Uus firma rajati Luterma olemasolevate varade haldamiseks Eestis, pretensioonid Venemaale vormistati aga Venesta ja Lutheri sõjaeelse firma nimel. Nime muutmisel oli aga ka täiendav poliitiline tagamõte. Et firmat seostati baltisaksa omanike ja minevikuga, peeti vajalikuks selle kuvandit kohaliku avalikkuse ees mingil määral eestistada. Muudatus ei olnud üksnes kosmeetiline, sest järgnevatel aastatel koondas Luterma oma tähelepanu ja tootearenduse Eesti mööbliturule ja saavutas sel alal juhtiva ettevõtte staatuse.

Esialgu tuli lahendada aga põletav tooraineprobleem. Kui 1913. aastal varus ettevõtte Tallinna vabrikusse 2,3 miljonit kuupjalga kasepuitu, siis 1921. aastaks oli see näitaja langenud 0,8 miljoni kuupjalani. Toorpuut, mida varem oli hangitud Soomest, Venemaalt ja Lätist, tuli nüüd leida kohapealt. Suures

Vaade Lutheri vabrikule Pärnu maantee poolt. Pildistatud 20. sajandi alguses. Foto Jaan Kristin / Eesti ajaloomuuseum.

kitsikuses üritas Martin Luther taastada kontakte ka oma endiste Vene varustajatega. Ta hellitas veel mõnda aega lootust, et Lenini läbipõrumine võimaldab tal Staraja Russas saada tagasi oma kinnisvara ja taastada sealne tootmine. „Kui parempoolsed on võidukad, võiksime loota, et oleme jälle võimelised varuma Vene puitu vastavalt meie vajadusele,“ kirjutas ta. Et selliseks võimaluseks valmis olla, lasi Martin Luther koguni ette valmistada Vene varumisfirma registreerimisdokumendid ja tegevuslepingu.

Olukorra lahendas lõpuks Eesti valitsuse soosiv majanduspoliitika. Mõisametsade natsionaliseerimine oli andnud riigile rikkaliku reservi ja kohaliku puidu kokkuostmiseks anti eelisõigus Eesti ehitus- ja mööblitööstusele. Alates 1923. aastast oli Luterma toorpuiduga taas rahuldavalt varustatud ja sel aastal ületas lõigatud vineeri kogus esimest korda 1904. aasta taseme. Sõjaeelsele tiiptasemele häälestatud vabriku võimsusest moodustas see aga paraku vaid poole. Küll oli aga 1924. aastaks vabriku töötajate arv tõusnud 1400 piirimaile, kolm aastat tagasi oli see jäänud veel alla 900.

Üsna varsti pärast sõjajärgset kriisi tootis Luterma parema kvaliteediga vineerplaate kui kunagi varem. Kvaliteedi paranemine saavutati eelkõige uut